

Démuth Ágnes

IDENTITÁSTUDAT ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRI AKTIVITÁS

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az érett személyiség fogalma a pszichológiában azonos a köznyelvi egészséges személyiség fogalmával. Márpedig, egy demokratikus társadalomban mi más lehetne a cél, mint az, hogy minél több ember érjen el erre a szintre. Maslow szerint ez a szint az önmegvalósítás szintje. Az önmegvalósító személyek jellemzői között viszont a valóság pontos és hatékony észlelése, a problémaközpontúság, a tevékenységeknek önmagáért való értékelése, a demokratikus jogok és mások tisztelete, előkelő helyen szerepel. Mindez pedig feltételezi, hogy erős, sokoldalúan megerősített – sok területre kiterjedő identitástudattal is rendelkezik a személyiség. Az önmagunk azonosságára vonatkozó élmény nélkül személyiségünk szétesne, pszichés zavarok jellemeznék. Nem haszon nélküli tehát vizsgálandó az identitástudat kialakulásának előfeltételei között. Az aktivitás: mit, mikor, hogyan teszünk, ennek az összetevőnek alapvetően fontos része. Könnyen belátható tehát, a közéletben való részvétel a fentiek alapján ennek az önismeretnek, énképnek fontos része lehet. Az Állampolgári Kompetenciák Kutatócsoport kutatásainak konkrét célja tehát különbözhet, a közös alap azonban az, hogy mindegyik részterület feltárása „építőköcska” annak felderítéshez, mit tehet, mit kell tennie az oktatásnak, hogy ez az identitástudat kialakulhasson.

AZ ÖNMAGUNKRÓL VALÓ TUDÁS ÖSSZETEVŐI

Feltétlen reflexes működések irányítják az újszülöttet. Ebből viszont az következik, hogy amíg nincs saját akaratunk, nem irányítjuk önmagunk mozgását sem, az a tudat is hiányzik, hogy személyi-

ségünk különbözik a körülöttünk lévő valóságtól. Csak a szándékos, akaratlagos mozgás megjelenése teszi lehetővé, hogy kialakuljon az a benyomás, hogy testünk elhatárolódik környezetünktől. Ezt a folyamatot nevezi a pszichológia a testkép – testséma kialakulásának. Vagyis, már a legegyszerűbb összetevője az önmagunkról való tudásnak is aktivitásfüggő – saját tevékenységet igényel.

Az önmagunkról való tudás második fontos lépcsője, hogy képesekké válunk önmagunkat a másik embertől megkülönböztetni, a hasonlóságok ellenére is. Ez az önfelismerés fokozata. A pszichológia ezt az ügynevezett tükör-próbaként emlegeti. Gyakorlatilag azt jelenti, hogy a csecsemő a homlokára festett színes foltot érzékeli, s nem a tükör felé nyúl, ahol a foltot látja, hanem önmaga homlokához emeli a kezét. Ez annak a bizonyítéka, hogy tudatában van önmaga létének. Ez az idő általában egybeesik azzal az időponttal, amikor a kisgyermek egyes szám első személyben kezd magáról beszélni. Tehát nem azt mondja, hogy Katika éhes, hanem azt: éhes vagyok. Ettől kezdve viszont azt is megérti, hogy környezete folyamatosan visszajelzéseket ad róla: értékeli – helyesli, helyteleníti tetteit. Jutalmazza, bünteti a tevékenységeit, aktivitását. A szocializáció folyamatában, a személyiség fejlődése szempontjából ez az időszak rendkívül fontos. A visszajelzések minősége ugyanis befolyásolja, meghatározza, kialakul-e kompetencia-érzése. A hatékonyság átélése a pozitív önértékelés előfeltétele. Annak megtapasztalása, hogy ha teszek valamit, az befolyásolja az életem alakulását. Ennek az élménynek a hatására alakul ki a White nevéhez kapcsolódó kompetencia motívum: az a szükséglet, hogy befolyásoljam a környezetem. Ennek a személyiségnek a számára, akiben ez kialakul, megvan az egyik legfontosabb előfeltétele az érett személyiség kialakulásának. Ennek azonban, természetesen, ekkor a személyiség még nincs tudatában. „Kiszolgáltatott” a környezetének, amennyiben az önmagunkról való tudás, általában a prepubertásig, tulajdonképpen nem más, mint mások vélekedésének visszatükrözése. Ekkor jelenik meg általában a másik ember megismerésének igénye. Ennek előfeltétele az önészlelés. A másik emberről annyit tudok, annyit észlelek, amennyit önmagamról tudok.

AZ ÖNÉSZLELÉS KOMPONENSEI

Ekkor kezd a személyiség tudatosan törekedni arra, hogy saját tevékenységére vonatkozóan információkat szerezzen. Értelmezze tettének okait, keresse a motivációt (valamely tevékenységre való késztetettségi állapot, melynek szintje változó), vagyis attribútumokat, a tevékenység okait kutassa. Ennek alapján tudja érzékelni a személyiség önmaga azonosságát. Annak alapján, hogy átéli, meg tapasztalja: következetes, kongruens a viselkedése. Ugyanazt a tevékenységet, ugyanazon okok alapján teszi így vagy úgy. Az attribúcióhoz hozzá tartozik saját gondolataink, érzelmeink vizsgálata is (optimális esetben). Mindez azonban csak akkor járul hozzá identitásunk alakulásához, ha lehetőségünk van önmagunkat más emberekkel összehasonlítani. A társas összehasonlítás lehetősége tehát szintén identitástudatunk fontos összetevőjét képezi. Minél több alkalom, lehetőség kínálkozik arra, hogy számunkra ismeretlen emberek társaságában lehessünk, annál több a lehetőségünk, hogy különböző emberektől visszajelzéseket kapjunk. Minél gyakrabban észleljük, hogy hasonlóan vélekednek rólunk különböző emberek, annál nagyobb a valószínűsége, hogy identitástudatunk, önismeretünk valóságos alapra épül. Nem csak arra figyelünk azonban, hogy mit teszünk, s mit tesznek mások. Azt is elemezzük, saját tetteink, viselkedésünk milyen reakciókat vált ki másokból. Cooley ezt nevezi reflektív énnék.

Annak alapján, milyen gazdag tevékenység-repertoárunk, hány területen próbáljuk ki önmagunkat, alakul self-komplexitásunk. Minél több összetevője van selfünknek, annál nagyobb a valószínűsége, hogy lesznek olyan tevékenységfajták, melyben eredményesnek ítéelhetjük – tudhatjuk magunkat. Minél több területen lehetünk elégedettek magunkkal, annál inkább el tudjuk fogadni magunkat, annál pozitívabb lesz az énképünk. Ez viszont alapja annak, ahogy képesek vagyunk elfogadni a szociális másikat. Önismerteti igényünk ébredésével törekszünk a konzisztenciára. Arra az élményre, hogy önmagunkat következetesnek, tudatos lénynek tudjuk észlelni. Ehhez az identitástudat különböző területeinek vizsgálata – ismerete szükséges.

AZ IDENTITÁSTUDAT TERÜLETEI

A szocializáció során legkorábban a nemi identitásunk alakítása – alakulása kezdődik. Gondoljunk csak arra, a születendő csecsemőnek milyen színű ruhákat, babakocsit vásárolunk. Milyen játékokat vesz a szülő, mennyit enged érzelmi megnyilatkozások terén: mit tesz, ha egy kisfiú vagy egy kislány sír. (A kisfiúnak azt mondjuk: „Katonadolog”, a kislányt felemeljük, megvigasztaljuk.) Freud az azonos nemű szülővel való azonosulásnak például óriási jelentőséget tulajdonít. Az egészséges személyiség lehetőségét elméletében az ún. fallikus szakasz, az odipális komplexus határozza meg. Bár az utóbbi évtizedekben pozitív irányba változik a nemi szerepek értelmezésével kapcsolatos közvélemény, a nemi hovatartozás szerinti előítéletek egyes területeken továbbra is tartják magukat. (Ennek további változtatása is az állampolgári aktivitás részét képezi!)

Az identitásunk egyéb területei azonban ennél jóval később alakulnak. A pályaválasztással kapcsolatos, önmagunkra vonatkozó ismeretek, pl. nagyon fontosak. Késleltetheti az érett személyiség kialakulását, ha nem tudjuk, milyen területen szeretnénk elhelyezkedni. Nagyon gyakori – egyre gyakoribb – a túlvédő szülői gondoskodás, melynek következtében a gyermek nem próbálhatja ki önmagát egy sor területen, nem tanul meg küzdeni, erőfeszítéseket tenni. Nincs tapasztalata a kitartással, akaraterővel kapcsolatban. Az ilyen gyerekek nem tudnak pályát választani, szüleik tanácsára mennek ilyen – olyan iskolába, felsőoktatási intézménybe, ahol aztán nem érzik jól magukat. Márpedig, aki az elismerés – elismertség – elfogadás szükségletét nem tudja kielégíteni a munkájával kapcsolatban, annak magasabb rendű szükségletei valószínűleg kevésbé, vagy egyáltalán nem fognak megjelenni (Maslow).

Az ideológiai, világnézeti identitástudat még bonyolultabb folyamat. Enélkül azonban pl. a választásokra el sem megy a személyiség, hisz neki magának sincs szilárd elképzelése arról, milyen világot is szeretne maga körül. Ahogy a nemzethez, kisebb-nagyobb csoportokhoz való tartozás élménye nélkül sem alakulhat ki az az igénye, hogy e csoport értékeit magáévá tegye, ezekért az értékekért küzdjön, tegyen valamit. Márpedig, éppen az értékek azok, s nem az atti-

tűdök önmagukban, amik meghatározzák, mit fogunk tenni. Hisz érték mindaz, mely a személyiség számára olyan jelentőséggel bír, hogy birtoklásáért tevékenykedni is hajlandó.

A fentiekből azonban az következik, hogy a self-komplexitás minősége befolyásolja a személyiség önértékelésének lehetőségeit. Azaz: minél korábban (életkori sajátosságoknak megfelelően) biztosítunk lehetőséget a személyiségnek önmaga megméréttetésére – kipróbálására pl. a csoportban, minél több lehetőséget biztosítunk neki ahhoz, hogy konkrét feladatokban tehessen magáért és a közösségért valamit, annál nagyobb lesz a valószínűsége, hogy identitástudata stabil lesz, személyes értékrendszerébe társadalmilag elfogadott, kívánatosnak ítélt értékek épülnek be. Ha azonban a „kipróbálás” leszűkül az iskolai teljesítményre; egyáltalán, mindig csak mérhető teljesítményekkel kapcsolatban kell tevékenységet kifejtene a személyiségnek, elégedetlen lesz/lehet önmagával. Az iskolai osztályzata nem minden gyereknek kiváló. Ettől kisebbrendűségi érzése alakulhat ki, kevésbé értékesnek éleheti meg önmagát, negatív lesz az énképe, s ettől kezdve (Adler) e kisebbrendűségi tudatának kompenzálásával lesz elfoglalva, ahelyett, hogy megvalósíthatná önmagát. Ha azonban az iskola különböző feladatokkal bízza meg (felelősi teendők ellátása, ami egyben a csoporthoz való tartozás biztonságát is nyújtja a személyiség számára), s a tevékenység minőségéről folyamatos visszajelzést is ad, lehetőség nyílik annak felismerésére is, mely területek az erősségei a személyiségnek. De vajon: a fogyasztói öntudat, a munkavállalásra való felkészültség, a közügyek iránti érdeklődés, a környezettudatos gondolkodás része-e, a fiatalok énképének, énídeáljának? Az önismeret vajon tartalmazza-e mindezen komponenseket? Egyáltalán: különbözik-e a fiatalok énképe és énídeálja egymástól? Mert a különbözőség mértéke behatárolja a változás – változtatás, tökéletesedés, jobbulás lehetőségét. Aki elégedett önmagával minden területen, aki nem érzi szükségességét, hiányát a változásnak, nem is fog változni. Aki pedig úgy ítéli meg, hogy túl nagy a különbség pillanatnyi személyisége és vágyott énje között, az pedig az elérhetetlenség, a reménytelenség miatt nem fog törekedni a változtatásra.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elhangzott gondolatmenet alapján tehát elvárható, hogy a személyiség önmagáról való beszámolójában azon összetevők fognak szerepelni, melyek mentén azonosítja magát – számára valamilyen szempontból értéket jelent. Amennyiben az identitástudat kialakulásának egyik feltétele, hogy saját tetteinkre reflektáljunk, ki kell próbálni önmagunkat – aktívnak kell lennünk. Azokon a területeken azonban, melynek létezéséről sem tudunk – nincsenek információink, tevékenyek sem leszünk, nem próbáljuk ki magunkat. Ha a csoport-identitás, a közösségi élmények hiányoznak, nehezebben, vagy egyáltalán nem alakulhat ki nemzeti azonosság-tudatunk sem. Ennek pedig mind a társadalom, mind az egyén szempontjából, nagyon súlyos következményei lehetnek. Mivel az állampolgári aktivitás a tevékenységeknek széles skáláját foglalja magában: öntudatos, érdekérvényesítő viselkedés fogyasztóként, munkavállalóként, környezetvédőként; önszerveződő, a közösség érdekeit segítő csoportok tagjaként, ez a fajta aktivitás további tapasztalatokat, szükségleteket indukálhat. Célszerű, sőt szükségszerű azt vizsgálni: van-e elég tapasztalata, ismerete a fiataloknak a demokratikus jogok, kötelességek vonatkozásában? Ha nincs, feltétlenül szükséges erre lehetőséget teremteni az oktatás során. Hogy ez a lehetőség beszűkül-e egyetlen tárgy oktatására; hogy az oktatás élményszerű lesz-e, vagy csak ismeretek átadását foglalja magában, ahhoz kutatás, mérés szükséges. E célt szolgálja az Állampolgári Kompetenciák Kutatócsoport munkája, ehhez kíván hozzájárulni.

SAJÁT KUTATÁSI HIPOTÉZISEK

A serdülőkor végére, a fiatal felnőttkorra sem épül be az identitástudatba a társadalmi életben való aktív részvétel, mint érték. (A közösségi, csoportéletben való részvétel, annak minőségi és mennyiségi mutatói az önbemutatásban nem fognak szerepelni. Csak a nagyon tudatos, a közéleti aktivitást eleve feltételező szakokat választó hallgatók egy részére lesz jellemző a csoporthoz tartozás, pl. andragógia szakos hallgató vagyok, ezt és ezt teszem a csoportomban kijelentés.)

A felsőoktatásban tanuló vizsgálati személyeknek nincs elégséges (minimális) információja sem a társadalmi, gazdasági vonatkozású, állampolgári jogokról és kötelességekről. (Pl. nem tudják, pártra, személyekre vagy elvekre szavaznak-e egy választáson; miben különbözik az önkormányzati választás a parlamenti választásoktól. „Szájreklám” útján szereznek információkat ezen eseményekről, így az érzelmek, s nem az elvek lesznek a meghatározóak a viselkedésük irányításában.)

Az aktív állampolgárság gyakorló terei beszűkülnek számukra. A kreditrendszer bevezetése, mely gyakorlatilag lehetővé teszi az önálló órarend létrehozását – akkor megyek órára, amikor az időben számomra megfelel –, fellazítja a csoportokat, mint működési egységeket. Az együttes élmény, a „mi tudat” (Mérei) hiányzik a hallgatók többségének élményvilágából. Ahol a csoportok megmaradnak, ott a magas létszám atomizálja a benne résztvevőket. A nagycsoport kisebb klikkekre oszlik. Emiatt a csoportnorma csak ezen kisebb egységekben fog működni. Ha szociometriai vizsgálatot végzünk, a szociogram csak laza szerkezetet fog mutatni. Így azonban majdnem lehetetlen befolyásolni a közvéleményt. (Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az oktatásunk hatékonysága, a szocializáció eredményessége megkérdőjelezhető!)

Azok a hallgatók veszik ki részüket a diákélet különböző területein való közreműködésben, akik e kiscsoportokat alkotják, megtagasztalhatják a csoportkohézió kedvező hatását.

E csoportok közül is csak azon személyek lesznek aktívak, pl. az önkormányzat alakításában, kari szintű rendezvények szervezésében való közreműködésben, akik elkötelezettek a szakválasztásban – azért választották ezt a szakot, mert későbbi életük során konkrétan ezen a területen szeretnének elhelyezkedni. Esetleg nagyon rokonterületen (pl.: andragógusok, ifjúságsegítők, társadalmi ismeretek iránt elkötelezettek).

ÖSSZEFOGLALÁS

A közéleti aktivitás, mely az állampolgári kompetenciákat is magában foglalja, szerves komponense kellene, hogy legyen a fiatalok

identitástudatának. Annál is inkább, mert a csoporthoz való tartozás érzése annak alapján alakul, milyen tapasztalatai vannak a személyiségnek az együttműködésről, kooperációról, versengésről, rivalizálásról. Az az állampolgár – személyiség viszont, aki a csoportban a rivalizálást élte meg tapasztalatként, állampolgárként is így fog viselkedni, vagy éppen ezért, nem kíván részt venni majd aktívan semmiben. Ami azonban azt jelenti, lemond demokratikus jogairól, saját élete, környezete alakításának lehetőségéről. Ha pedig részt vesz, azt agresszíven teszi, amivel viszont másokat riaszt el a bekapcsolódástól.

Amennyiben a kutatások igazolják e hipotézis helyességét, talán változás áll be pl. az ifjúsági mozgalmak területén is. Ez a rendszerváltás óta tömegeket nem érint, tehát gyakorlatilag nincs. Az úttörő mozgalom helyét átvehette volna ugyan a nemzetközi szinten kiválóan prosperáló cserkészlet, nálunk azonban ideológiai síkra terelődött az ügy, s ezért egyesek „kiváltsága” lett.

Remélhetőleg a felsőoktatás új BA és MA szintű képzési keretnek kialakítása során is a figyelem fókuszába kerülhet a kis létszámú csoportok kialakításának szükségessége, a szeminarizáló oktatási forma előnyben részesítése a kevésbé költséges, egész évfolyamokat összefogó előadások preferálása helyett. Annál is inkább, mivel elméleti információk közlésére kiválóan alkalmas ugyan az előadás, de a kompetenciák – az információ alkalmazásának képessége – alakulása szempontjából a többség számára nem célszerű. Mivel kereteket, lehetőséget kell biztosítani a csoportdinamika pozitív hatásának megtapasztalásához, gyakorlati lehetőséget kell adni a fiataloknak, hogy tapasztalatokat, információkat szerezhessenek a tevékenységek ezen típusáról, hogy a többségtől eltérő véleményeket ismertetni merjék – tudják. Csak így, vita formájában szerezhhetnek gyakorlatot a behódolást, kompromisszumot, konszenzust lehetővé tevő viselkedés különbségeinek megismerésében. Ahhoz pedig, hogy másokat is hívni tudjunk, meg kell tanulni érvelni, meggyőző formába önteni mondandónkat.

A tanároknak, pedagógusoknak, oktatóknak meg kell találni – keresni kell azon csatornákat, melyeken keresztül e tevékenység minőségéről visszajelzést adhatnak diákjaiknak, hallgatóiknak. Az elvi

felismerés azonban kevés. A gyakorlati teendők megfogalmazásához szükség van kutatásra, mely a tényleges helyzetet aprólékosan, minden területet számításba véve feltárja. Ennek alapján konkrét célokat lehet majd megfogalmazni, s erre épülhetnek a tényleges megvalósítás elméleti, gyakorlati alapjai.

Személyes tapasztalataim, s munkatársaiméi is azt mutatják, ezen a téren nagyon sok a tennivaló. Szociológus, pedagógus, pszichológus, politológus, tantervfejlesztő ezért fogott össze. Biztosak vagyunk benne, hogy kutatásaink hozzásegítik a tananyagfejlesztőket, fiatalokkal foglalkozókat, hogy az állampolgári kompetenciákat ugyanolyan fontosnak tekintsék, mint a szakmai kompetenciákat. A közoktatási intézményekben elindult szemléletváltozás remélhetőleg hozzásegíti az illetékeseket e gondolat elfogadásához.